

מחול העם הישראלי ו"כליזמריו"

מאת צבי פרידהבר

המאוחרות. למחרת לא פסקו מלשוחח על כך, על הערב ועל מה שהיה, ולא ארכו הימים וזה הגיע גם לקיבוצים הסמוכים והשיר בפי הרוקדים... (1)

ומסיפה על כך לאה ברגשטיין:

...החלטנו על עריכת חג הרועים, הוא חג הגז. דומני, שזה היה ניסיון ראשון בכלל לחוג מועד זה. אם כי לא ידענו כיצד ואיך עושים, מצאנו בכל זאת דרך, הודות לרועים עצמם, שהתברכו בכושר ביטוי. הופיעו לראשונה שירי הרועים של מתתיהו, ואני חיברתי להם ריקודים ואף ביצעתי אותם בעצמי. זו היתה לי הופעת יחיד במחול-רועים כמו "שה וגדי", "שישו ושמחו" וכדומה...

...הקשיים בעריכת החג היו עצומים. לא [היה] זמן להכנה ולא אמצעים לתלושות לצורך המחול. הכל נעשה לאחר העבודה בזמן הפנוי ובאמצעים דלים ביותר, ללא סיוע כלשהו. היה קשה, אך היו גם רגשי התעלות, שהביאו לגילוי כוחות יצירה מרובים... (2)

שיתוף הפעולה בין שני יוצרים אלה התחדש לאחר תקופת זמן, כאשר שניהם חברו שוב יחדיו בקיבוץ רמת-יוחנן, שם יצרו סדרה שלמה של דפוסים, שהמרכזי שבהם הוא ללא ספק טקס "הבאת העומר", שעל דרך יצירתו מן הראוי להרחיב את הדיבור. וכך מספרת לאה ברגשטיין:

...באחד מימי פברואר הראשונים, (3) סמוך לשעת הצהריים, פגשתי את מתתיהו בפתח שער הכניסה לקיבוץ, לבוש עבאיה ומקל הרועים בידו... מתתיהו מספר לי על ירושלים, משם חזר מלימודיו. כאן בפעם הראשונה שמעתי על העומר.

אני רואה את עצמי שומעת - ומתתיהו שר לי את שירי העומר, במיוחד את השירים שהוא בחר להגשמה במחול: "עולם חדש נפתח לפני", "אביב ארצנו", "ראשית הקציר", "ברכת ארצנו". הוא מספר על החג בשדה.

הייתי אחוזת התפעלות. באו לי רעיונות על המחולות - והרגשה בקושי הביצוע. רצון רב להגשים - עם החרדה - האוכל לעמוד מול עוצמת השירים? אבל הצבעים, הצלילים והסיפורים של מתתיהו היו כל-כך קרובים

אחת התופעות המעניינות ביותר, שהתלוו לשלבי התפתחותם הראשוניים של ריקודי-העם הישראליים, היה שיתוף הפעולה הייחודי שנוצר בין המלחינים לבין הכוריאוגרפים. נדמה, כי לתופעה זו, כמו לרבות אחרות בחיינו המתחדשים בארץ, אין ולא היה אה ורע בכל מקום אחר בעולם. הדבר נבע ללא ספק גם מהדרך בה נוצר ריקודי-העם שלנו, שאף לתהליך היווצרותו אין דוגמה בכל מקום אחר כתבל, מכל מקום, לא בתקופתנו. המימרה "הצורך בריקוד לעם הוא שיצר אותו", בה השתמשה לעיתים מזומנות אם מפעל ריקודי-העם, גורית קדמן, אכן היה לאחד המאיצים לקימומו. לא ייפלא איפוא, שראשיתו של תהליך זה הוא בהתיישבות העובדת הקיבוצית. החברה הקיבוצית החלה מראשית ימיה בחיפושי דרך, כיצד לחוג את חגיה ובמיוחד את חגי הטבע החקלאיים, שקיבלו משמעות מוחשית בחייה. בתוך חיפושי הדרך לעיצובם של אותם חגים, נוצר בדרכים שונות גם אותו קשר וזיווג מפרה בין המלחין והכוריאוגרף.

ראשיתו של המפגש שהפרה הדדית את שתי האמנויות הללו היה ללא ספק במסגרת "חבורת הרועים", שהתלקטה בקיבוץ בית-אלפא. כאן נפגשו לראשונה המלחין והמשורר מתתיהו שלם והרקדנית-הכוריאוגרפית לאה ברגשטיין. היה זה בעת הניסיון של "חבורת הרועים" לחדש את חג "גז הצאן", בשנת 1931. במסגרת ההכנות לחג, הוטל על מתתיהו תפקיד ההלחנה. הוא הלחין לאירוע זה את שירו "חג הגז", שלא היה שיר הרועים הראשון שכתב. שיר זה ידוע במלותיו: "שישו, שישו, שמחו נא / חג הגז הנה זה בא". על שיתוף הפעולה שלו עם לאה מספר מתתיהו כדלקמן:

...בין החבורה שהתלקטה סביב הצאן היתה גם חברה אחת. במרוצת הזמן התפרסמה במחולות החג שלה. קראנו לה לאה הרקדנית. היא גדלה בווינה, למדה ריקוד ואף השתתפה בלהקת הבאלט*. בכל הזדמנות ידעה להדגים את ריקודיה ובסיפורים אין סוף... בערב זה של חגיגת הגז הגיעה גם שעתה... היא ארגנה מעגל גדול, ועלי פקדה לשיר את הזמר עוד ועוד. מהר יצאה בעקבות הקצב, המציאה אימפרוביזציות שונות ומלהי בות, פעם בנוסח חסידי ופעם בנוסח הורה חלוצית, פעם בידים ופעם במותניים, עד שגרפה את כולם למעגל סוער [של] "שישו, שישו, שמחו נא" עד לשעות

* הכוונה, כמובן, ללהקת מחול מודרני ולא של באלט. (הערת העורך)

לאמת חיינו - והחלטתי להיענות לאתגר. כך קם החג... (4)

אין ספק שמפגשם זה של המלחין והכוריאוגרפית, גם בחיי השיתוף החברתי שבמסגרת ביתם הקיבוצי, היה גורם חשוב ומפריע ביצירתם האמנותית-העממית, ויחידה בסוגה. תרומתם למפעל ריקודי-העם הישראליים היתה רבה, מאחר שרבים מריקודי אותן מסכות-חג נהפכו לנחלת כלל הרוקדים.

דרך שונה של שיתוף פעולה - והפעם של כוריאוגרפית עם מספר מלחינים - היא דרך המפגש והיצירה שבין רבקה שטרומן לבין המלחינים שלמה פוסטולסקי, עמנואל עמירן ונירה חן. למרות שרבקה השתמשה גם בלחניהם של רבים ממלחיני הארץ האחרים, יש במפגש שלה עם שלושת המוזכרים ייחוד משלו. רבקה, שהתגוררה בקיבוץ עין-חרוד, פגשה בעבודתה במלחינים פוסטולסקי וחן, שניהם חברי הקיבוץ, והם שיתפו עצמם ביצירתם של ריקודי-העם, החג והילדים, אותם יצרה בראשית דרכה במסגרת הקיבוצית, שפרצו עד מהרה אל מעבר למסגרת שבה נוצרו אל קהל הרוקדים הרחב ונהפכו עד מהרה לריקודי-עם מוכרים וחביבים.

אך המפגש הראשון והחשוב ביותר בדרך יצירתה של רבקה היה ללא ספק מפגשה עם המלחין עמנואל עמירן, שבו פגשה לראשונה בשנת 1942, בעבודתם המשותפת בהכנת חג המחזור בבית-הספר האיזורי שבקיבוץ גבע. לחניו של עמירן, בעלי המקצבים המזרחיים, נראו לרבקה ביותר. הריקוד הראשון שנוצר בהשפעת אותו מפגש היה ריקוד "הגורן", ריקוד שבהצגתו לאחר מכן, ככנס מחולות-העם הארצי הראשון בקיבוץ דליה, בשנת 1944, עורר הדים חיוביים רבים. (5)

לכל אורך שנות יצירתה, יצרה רבקה קשרים עם מלחינים רבים והשתמשה בלחניהם ליצירותיה הכוריאוגרפיות, אך פנתה גם ללחניהן המסורתיות של עדות ישראל השונות, ששימשו לה חומר לעבודתה. די אם נסתכל ברשימת יצירותיה של רבקה, כפי שפורטו בספר הביוגרפי על אודותיה, (6) כדי לעמוד על כך.

שונה לחלוטין היתה התקשרותה של הרקדנית-הכוריאוגרפית ירדנה כהן ל"כליזמרים" שלה. את אותם "כליזמרים", כמו גם את יצירותיה הריקודיות, ניתן לחלק לשני סוגי יצירה. את הסוג הראשון של ריקודיה האמנותיים בנתה ירדנה בחלקם הגדול על מנגינות מזרחיות, וזאת בעיקר בהשפעת שני מנגיניה המזרחיים, נגני העוד והכינור, אליהו (7) ועובדיה, (8) שליוו לעיתים את ריקודיה גם בתפוח ב"דרבוקה", אותו תוהי כד שאליו התוודעה ירדנה עוד קודם לכן עלידי אשה בדווית ששירתה בביתה. דווקא בתוף זה ובמקצבים שהיה ניתן להפיק ממנו מצאה ירדנה את המקצב לרבים מריקודיה. למרות שכלי זה נחשב בעיני נגניה, אליהו ועובדיה, כפחות ערך, הסכימו האחרונים להתחלף מדי פעם בתפקידי הנגינה והתפוח בהופעותיה. עד כמה משך תיפופם של נגניה את

ירדנה ליצירה תעיד העובדה, שעל מקצב מסוים שהיה עובדיה מתופף יצרה ירדנה את אחד מריקודיה האמנותיים ואף כינתה אותו "מחול עובדיה". ריקוד זה שימש אותה בראשית היווצרותו כריקוד בהופעותיה האמנותיות. כאשר הוכנס בעיבוד לקבוצה למסגרות ריקודי החג שלה, היה עד מהרה לריקוד שנירקד עלידי ההמונים, דהיינו, לריקוד-עם. לימים, צירפה ירדנה לנגניה המזרחיים גם את נגן הקנון חיים חייט, והשלושה שימשו לה במנגינותיהם מקור-השראה ליצירותיה הריקודיות, שבחלקן היו בנויות על דמויות "תנ"כיות. (9)

בסוג השני של יצירתה הריקודית-הכוריאוגרפית החלה ירדנה בעת שנתבקשה בתדירות הולכת וגוברת, בראשית שנות הארבעים, לעצב וליצור מסכות-חג לחגי ההתיישבות העובדת. ראשיתה של יצירה זו בעריכתם של חגי הביכורים וחג הכרם בקיבוץ עין-השופט, בשנת 1944. שם משתף עימה פעולה המלחין יזהר ירון, חבר אותו קיבוץ, שלעתיד אף כתב לירדנה לחנים להופעותיה האמנותיות. על שיתוף-פעולה זה כתב המלחין ירון:

...תקופה מבורכת ביצירתי היו השנים שעבדתי בשיתוף עם ירדנה כהן, רקדנית וכוריאוגרפית, שחלק חשוב לה ביצירת ריקודי החג החקלאי, שתקופת צמיחתו ופריחתו חלה בשנות ה-40. גאה אני עליכן, שתרמתי למסורת זו את תרומתי הדלה. בתקופה זו נוצרה מוסיקה לחג הכרם, לחג הביכורים ועוד. (10)

בדרך זו של שיתוף-פעולה בין מלחיני קיבוצים ממשיכה ירדנה בטקסי חג רבים שערכה בהתיישבות העובדת, ובין המלחינים שהיו לה לעזר בעבודתה יש לציין במיוחד את אורי גבעון, איש שערי-העמקים.

סוג שונה לחלוטין של "כליזמרים" של מחולות-העם הישראליים יש לראות באותם אקורדיוניסטים, שליוו בראשית התפתחותם של ערבי ההדרכה בחוגים ובערבי ההרקדה הפומביים את מדריכי ריקודי-העם של שנות הראשית. תרומתם של "כליזמרים" אלה היתה רבה לאין שיעור מסתם ליווי מוסיקלי באותן הרקדות. רבים מהאקורדיוניסטים נהפכו במרוצת השנים למלחינים מן השורה הראשונה של הזמר הישראלי. רבות מיצירותיהם המוסיקליות שימשו את מדריכי ריקודי-העם ביצירותיהם הריקודיות שלהם עצמם, והיוו לא מעט מן הדחף והצורך ביצירה מצד האחרונים. אחד הבלטים בין הזוגות האלה של מדריכים-יוצרים ומלחינים היה "כליזמרים" היה זה של המדריך-הכוריאוגרף שלום תרומן ו"כליזמרי", אמיתי נאמן ואפי נצר.

ריקודים רבים נתחברו בעבודתם המשותפת, אם במסכות חג במסגרות של בתי-ספר, כגון: מסכת "בת-יפתח" בבית-הספר שבקיבוץ שערי-העמקים; אם ביצירות משותפות לרפרטואר להקת המחול של "הפועל-חיפה"; ואם ביצירה שייחדה שנים רבות את העיר חיפה כ"מצעדה-מחולות" בימי העצמאות. שיתוף-פעולה פורה זה הניב שורה ארוכה של

ריקודים, שנהפכו עד מהרה לנחלת-הכלל, כלומר, לריקודי עם.

בין הזוגות הללו יש לציין את המדריכה-הכוריאוגרפית תמר אליגור וה"כליזמר" שלה, גיל אלדמע, והמדריכה-הכוריאור גרפית רעיה ספיבק ובעלה המלחין יוסי ספיבק. יצירותיהם המשותפות של זוגות אלה תרמו רבות להפצת הלחנים עצמם בקרב ההמונים, בזכות הריקודים שנוצרו עליהם.

"כליזמר" מיוחד במינו היה המלחין-המשורר עמנואל זמיר. הוא קשר קשר אמיץ עם חוגי מחולות-העם ומדריכיו. הוא היה בא כשחלילו בפיו, אותו חליל שכה נשמע במנגינותיו המוקלטות, שהיה חלק בלתי-נפרד מנפשו. חליל זה היה עימו בכל אשר הלך, ובכל שעת-רצון שנקרתה לפניו שאב ממנו את לחניו, שבראשית דרכו אף לא ידע להעלותם על הכתב. עמנואל היה בו מן ה"כליזמר" היהודי הטיפוסי, המשתפך בכל נימי נפשו, שאינו זקוק לתווים כתובים.

זמיר נפטר בגיל צעיר. כתב לזכרו המלחין והמשורר מתתיהו שלם:

...החליל לא מש מפיו ואף שימש לו כלי-עזר בחיפושיו המלודיים. צליליו - החליל, מקצביו - התוף. נעימתו חדורה להט ה"דבקה". וכך נתגבש הלחן שלו, מיזוג מזרח-תיכוני, ישראלי-ערבי. שירו "שאנו בתוף, בכינור ובחליל" יש לראותו כסיסמת שירתו וסגנונו בכלל. (11)

תכונה נוספת אפיינה את עמנואל והיא נסיונותיו בגילויים

ובעידודם של מלחינים צעירים. לא אחת הביא את שיריהם אל חוגי הרוקדים ולא מעט ריקודים נוצרו בדרך זו. לכותב דברים אלה הביא עמנואל את מנגינתו של נחמיה שרעבי "על גמלי", שהיה אז מלחין צעיר ועלוס-שם, שעל-פיה יצרתי את ריקודי ללחן נפלא זה.

מקום מיוחד במסכת זו של מלחינים וכוריאוגרפים, השונה מכל שנאמר עד כה, תופסים אותם מלחינים, שבד בבד עם יצירתם המוסיקלית היו בעצמם כוריאוגרפים, ולחניהם שימשו אותם גם ליצירותיהם הריקודיות. הראשונה במעלה בין היוצרים האלה היא שרה לוי-תנאי, שבמסכות החג שיצרה במסגרות ההתיישבות העובדת, בראשית דרכה, שילבה בתוכם את יצירותיה המוסיקליות והריקודיות. ריקודיה הראשונים שנוצרו בדרך זו הם הריקודים "אל גינת אגוז" ו"אנה הלך דודך", מתוך מסכת "שיר השירים", שהועלתה בקיבוץ רמת-הכובש בראשית שנות הארבעים, לחג הפסח. היא יצרה בדרך זו רבים מריקודי-המשחק לילדי הגיל הרך, בהיותה גננת. אחדים מריקודיה אלה נהפכו לנחלת-הכלל.

מלחין וכוריאוגרף נוסף בשטח יצירה עממית זו הוא אליהו גמליאל. על לחניו שלו חיבר רבים מריקודיו. צורת יצירה זו מקנה למחולות אחידות ושלמות.

לסיכומם של דברים, ניתן לומר, שבראשית הדרך בעיצובו וביצירתו של ריקודי-העם הישראלי הלכו יוצריו בדרך השילוב ובשיתוף מלא עם מעצבי הזמר הישראלי, והשלימו זה את זה ביצירתם המשותפת.

הערות

1. מ' שלם, שירי הגז הראשונים - פרק מתוך אוטוביוגרפיה "תצליל" (7), חיפה 1967, עמ' 180-181
2. ל' ברגשטיין, בעדר ובמחול, בתוך: "הרועה העברי", מרחביה 1957, עמ' 109
3. בשנת 1945
4. ל' ברגשטיין, כך נוצר החג, בתוך: "חגיגו המתחדשים פסח - עומר" (בעריכת מ' שלם), ח.מ.ד. 1977, עמ' 127; על החג ראה גם: צ' פרידבר, 40 שנה לטקס הבאת-העומר בקיבוץ רמת-יוחנן, "החינוך הגופני" (4) 1986, עמ' 6-8; הנ"ל: מחולות-העם בישראל, חיפה 1969, עמ' 44-47
5. ראה מאמרי: כנס ריקודי-עם ראשון בדליה בשנת 1944, "מחול בישראל 1985", עמ' 43-44

6. ר' שרת, קומה אחא - דרך רבקה שטרמן במחול, ת"א 1988, עמ' 167-169
7. אליהו ידד לוי
8. עובדיה מזרחי
9. על קשריה של ירדנה כהן עם נגניה המזרחיים ויצירותיה שנוצרו בהשפעתם, ראה בהרחבה בספרה האוטוביוגרפי התוף והים, ת"א 1976, עמ' 48-58
10. י' ירון, אוטוביוגרפיה, "תצליל", ז', חיפה 1967, עמ' 182
11. מ' שלם, עמנואל זמיר ז"ל - המלחין הפסטורלי, שם, ג' 1963, עמ' 179